

Summary

Kudin S. Ideas of comparative law in the works of S. M. Ornatskyi.

The article highlights the views of S. N. Ornatskyi on some aspects of comparative law. It is proved that the scientific activities of the scientist developed under the influence of philosophical, historical, natural law school and views of Feuerbach. It is ascertained that the scientist argued thesis about the existence of a universal law of life and defined its nature from the position of objective idealism. He explained a variety of human laws by the influence of religious, geographical and climatic, social reasons. The effect of such laws could be overcome by the will of the legislator. The scientist suggested quantitative differences between human laws and their compliance with the universal law. It is found that S. M. Ornatskyi formulated the thesis about the similarity of conditions of social evolution in different countries, the existence of laws between their similarities, which is essential for the reception. It is proved that the scientist argued opinion on linear and logical progressive development of the law of different nations that would be expressed in the gradual harmonization of legislation of different states, bringing it closer to a universal law. S. M. Ornatskyi paid the special attention to of comparative historical study of law in order to identify its positive aspects and drawbacks and determine the possibility of reception, remove contradictions.

Key words: scientific heritage of S. M. Ornatskyi, comparative law; comparison; universal law.

Отримано 4.03.2013

УДК 341.218

В. Б. СКОМОРОВСЬКИЙ

Віталій Богданович Скоморовський, кандидат історичних наук, доцент Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

**НАСЛІДКИ ПЕРЕБУДОВЧИХ ПРОЦЕСІВ У СРСР:
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Із 1985 р. керівництво радянської держави взяло курс на масштабні реформи, які охопили всі сфери життя радянського суспільства і отримали назву «перебудова». Підсумками реформ став розпад СРСР як єдиної держави, що суттєво вплинуло на життя людей у всіх колишніх радянських республіках: він розділив державними кордонами територію колишньої держави і тим самим розділив багато народів, що проживали на цій території; він відкрив шлях до радикальної зміни політичного та соціально-економічного ладу на всьому просторі колишньої союзної держави.

З цієї проблематики ґрунтовними дослідженнями відзначаються К. Брутенц, Є. Волгін, М. Геллер, А. Данилов, Д. Драгунський, В. Івкін, Т. Кауль, С. Кульчицький, Б. Леванов, І. Овчар, В. Шейніс та інші. Однак на сьогоднішній день практично відсутні комплексні узагальнюючі дослідження, що відображали б повну й об'єктивну картину наслідків перебудовчих процесів в СРСР та показували б їх значення в історії радянської державності.

Завдання дослідження – на основі детального аналізу джерельної бази уточнити та переглянути принципові аспекти, а також традиційні висновки стосовно суспільно-політичних трансформацій в СРСР у 1985–1991 рр., дослідити їх вплив на розвиток радянської державності у зазначений період.

23 квітня 1985 р. на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов повідомив про плани перетворень, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку країни. З цього часу в Радянському Союзі оголошена політика перебудови, за допомогою якої радянське керівництво сподівалось вирішити проблеми минулого та дискусійні питання тогочасності. Реформи планувалось здійснити із залученням демократичних складових. Перебудова розглядалася як стимул і можливість до більш повного включення в усі аспекти світового розвитку; реформа політичної системи – це рух до свободи, відповідальності; гласність – це право на власний аналіз стану справ на всіх рівнях, це обов'язкова вимога до стилю роботи, керівництва¹. Аргументувалося, що «...без всемерного розширення и углубления социалистической демократии, то есть без создания условий для повседневного, активного и действенного участия всех трудящихся, их коллективов и организаций в решении вопросов государственной и общественной жизни, мы не сможем успешно идти вперед»².

У ході розв'язання основних завдань перебудови в країні все частіше спостерігалось зіткнення думок і позицій, відкрите протистояння політичних сил. Тобто, йдеться про те, що партійне керівництво, проводячи перебудову, не мало чіткої та єдиної моделі того, яких результатів і якими засобами потрібно досягнути. Непорозуміння у владній верхівці та відсутність конструктивного підходу до вирішення проблем, які наприкінці 80-х рр. XX ст. пронизали усі сфери життя радянського суспільства, зумовили кризу влади, а отже, й кризу перебудови. Аналізуючи дії очільників перебудови, тогочасний Прем'єр-міністр СРСР В. Павлов стверджував: «Сегодня очевидно, что, приступая к перестройке, мы не представляли себе в полной мере ни

всей тяжести положения страны, ни остроты накопившихся проблем и масштабов необходимых перемен. Пожалуй, самое главное, мы не имели качественных ориентиров той системы, к которой предстояло двигаться. Не были до конца ясны реальная компетенция и интересы людей, которые призваны были стать мотором перестройки.

Естественно, нельзя было заранее составить детальный график перестройки. Но все же более тщательное осмысление масштабов и характера предстоящих преобразований, несомненно, позволило бы нам избежать многих трудностей и ошибок»³. Таким чином, невизначеність та непослідовність партійного курсу, а також відсутність у команди М. Горбачова чіткої моделі та концепції суспільно-політичних перетворень зумовили кризу партії і, як наслідок, деструктивні зміни у різних сферах життя суспільства.

Одним із провідних завдань політики перебудови була демократизація суспільного життя, включаючи політичний плюралізм, при керівній ролі КПРС, і обмежений суверенітет союзних республік за збереження єдиної держави. Кінцевою метою реформ проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму». Для ефективного переходу від тоталітарного до демократичного суспільства планувалось, щоб демократичні принципи лягли в основу трансформаційних процесів на території СРСР. Разом із тим перебудова, курс на демократизацію, розвиток гласності створили умови для легалізації протиріч, які забезпечили базу для створення опозиції і дали змогу не погодитися частині суспільства з основними ідеями та принципами, закладеними у реформах. Отже, з одного боку, демократія була важливим чинником забезпечення стабільного функціонування Радянського Союзу, а з іншого – вона ставила під загрозу існування тоталітарної держави, яка була ґрунтом для її розвитку⁴.

У результаті протиріч, що виникли разом із введенням політики гласності та посиленням критики партії, яка втратила лідерські позиції, КПРС поступово втрачала державні функції. Наслідком ослаблення впливу партії на радянське суспільство стала передусім конфронтація і протистояння у партійній верхівці, яка поступово перейшла в опозицію до перебудови, а потім перетворилася на її прямого ворога. Аналізуючи ситуацію, що склалася, М. Горбачов переконував, що партійна еліта критикує перебудовчі процеси, оскільки змушена доводити свої право на владу: «А многие чувствовали, что получили власть из рук вышестоящих и вряд ли ее снова получат в условиях демократии»⁵. Криза партії ставала очевидною і неминучою.

Варто зауважити, що дії М. Горбачова не були недостатньо послідовними та скоординованими. Оголосивши про впровадження демократичних принципів і норм у СРСР на початку перебудови, він у ході реалізації реформи намагався їх послабити, або ж посилити над ними свою владу. Після 1988 р., коли радянське суспільство реально почало демократизуватися, його головною проблемою на шляху до втілення теоретичного курсу перебудови у практику радянського життя було небажання запроваджувати оголошені принципи у повному обсязі. Вони були обмежені зростанням монополії на владу, свідченням чого стало обрання М. Горбачова на ключові державні посади (причому кожен наступний він займав не складаючи повноважень з попередньої): Голова президії ВР СРСР (1988 р.), Голова ВР СРСР (1989 р.), Президент СРСР (1990 р.)⁶.

Прагнучи ще більше зміцнити свої позиції, М. Горбачов на сесії Верховної Ради СРСР у березні 1990 р. запропонував надати Президентові СРСР додаткові повноваження і прийняти законопроекти, які б ускладнили процес виходу республік зі Радянського Союзу⁷. Протягом осені 1990 р. він заблокував політику гласності, відкритості, відродив цензуру на центральному телебаченні, провів ротацию кадрів, відому як «правий поворот». Апарат пішов на кадрові перестановки і незначні структурні зміни, які не мали ніякого політичного впливу на ситуацію. «...С того времени, – зауважив дослідник В. Шейніс, – демократическая оппозиция, сформировавшаяся как раз благодаря горбачевским реформам, стала разворачивать критику генерального секретаря за замедление реформ, колебания и не всегда внятную позицию по острым политическим вопросам. Отчасти эта критика была справедливой, поскольку Горбачев пропустил момент, когда курс на политическую консолидацию всех активных сил общества – верный в начале перестройки, стал контрпродуктивным»⁸.

Криза партії створила умови для кризи ідеології, а отже – системи та держави, побудованої на її основі⁹. Партія «...утратила бдительность. Она не проявила тех бойцовских качеств, которые нужны в тяжелейших условиях. На фоне возникновения других, пусть пока немногочисленных, но инициативно действующих партий и течений, которые активно используют средства массовой информации, мы просто растерялись»¹⁰. Криза партії ілюструє й те, що «членство в КПСС давно уже потеряло даже отдаленное сходство с участием в работе политической партии, а стало своеобразной клятвой лояльности»¹¹.

Все більшу вагу набирали ті чинники, які зумовили ослаблення впливу М. Горбачова як керівника держави. Ослаблений партійний апарат забезпечував часткову реалізацію накресленого курсу. Радикалізм лідера КПРС не отримав практичного підґрунтя. Він поступово переходив у ліберальну, а потім і консервативну площину. По суті, чим глибше і очевидніше були перебудовані зміни, тим більше від них намагався відгородитися М. Горбачов. У країні масово розповсюджувалися сумніви щодо доцільності перебудови і здатності керівництва країни переломити хід подій. Партійно-державне керівництво виявилось нездатним активно впливати на поліпшення результатів політики перебудови, а М. Горбачов проблему здійснення реформ бачив виключно в посиленні жорсткої боротьби за владу¹².

Криза влади, ідеології та партії не могли не позначитися на економіці країни, яку охопили деструктивні явища. Оновлення економіки, проведення економічних реформ, спрямованих на створення елементів ринкової економіки при збереженні централізованого планування, трактувалося одним із провідних завдань політики перебудови. Однак реформа викликала розбалансування народного господарства. У бюджет надходило все менше коштів. Поглиблювався дефіцит товарів, які, замість того, щоб надходити на внутрішній

ринок, вивозились для погашення валютного дефіциту. «Товари изымались в первую очередь у народа, так как изымание товаров из промышленности привело бы к явлению, которое ни в коем случае не одобрило бы большинство населения – к безработице»¹³. Відтак дефіцит стало неможливо приховувати, оскільки економічна криза стрімко поглиблювалася, а дії радянського керівництва не призводили до покращення ситуації.

Аналіз літератури та джерел засвідчує, що підсумками реформування економіки СРСР стали спад виробництва і капітальних вкладень, бюджетний дефіцит, перехід інфляції з прихованої форми у відкриту, різке зростання зовнішньої заборгованості¹⁴. Дефіцит союзного бюджету до кінця 1980-х – початку 1990-х рр. становив близько 40 млрд руб. Методи проведення політики перебудови різко критикувались у суспільстві: «...не было причин проводить политику «перестройки и ускорения» так, как она была проведена. Не было причин ввергать страну в долговую яму...»¹⁵. Економічна ситуація в країні вимагала надзвичайних заходів. Спробою послаблення кризи, яка виникла у результаті функціонування економіки в умовах ринкових відносин, стали Основи законодавства про інвестиційну діяльність від 10 грудня 1990 р., а також Закон СРСР від 11 грудня 1990 р. «Про банки і банківську діяльність», який передбачав можливість існування поряд з державними й комерційними банків. Однак прийняття даних документів було запізним, тому суттєвого покращення в економічній сфері країни не відбулося.

Можемо стверджувати, що розруха у сфері економіки призвела до перерозподілу власності й привілеїв, було знято усі обмеження на фінансово-економічну діяльність, оскільки це відповідало соціальним інтересам партійних керівників. За висловленням С. Коена, «представители этого сегмента превращали власть в собственность, а значит, потенциально, в еще большую власть. Следовательно, они были вовсе не заинтересованы в защите государства, чьи активы сами растаскивали»¹⁶. І хоча офіційно приватизація була оголошена пізніше, в період Б. Єльцина, однак до кінця 1991 р. захоплення власності зачепило значні ресурси радянської економіки.

Логічно, що запропонована у тих умовах М. Горбачовим перебудова крізь призму популярних гасел: повернути економіку до людини; створити гідні умови праці і життя радянських людей; переорієнтувати економіку на соціальні потреби народу; зробити все для соціального розвитку села; створити нормальні умови життя для сільського трудівника; підвищити життєвий рівень більшої частини населення; забезпечити кожному сім'ю окремою квартирою або будинком до 2000 р.; піклуватися про ветеранів війни та праці; скоротити управлінські витрати; встановити повнокровний соціалістичний ринок; створити соціалістичну правову державу; оновити національну політику тощо так і не була втілена в життя та втратила підтримку в суспільстві. Партійне керівництво країни піддавалось різкій критиці за допущені прорахунки в ході перебудови. При цьому часто наголошувалось, що саме політика «верхів» призвела до кризи в партії й державі, що винні в усьому насамперед Центральний Комітет і Політбюро на чолі з М. Горбачовим¹⁷.

Зміна напрямів і конкретних цілей, непослідовність і неповнота рішень негативно вплинули на розвиток правової системи. У ній зберігалися «білі плями», застарілі норми, виникали неузгодженість норм, їх суперечність¹⁸. На цьому тлі потік законодавства не міг дати бажаного результату, а його престиж зменшувався. Упродовж 1989–1991 рр. Верховна Рада СРСР прийняла понад 100 законів. У правових актах було багато декларативних положень, які не підкріплювалися організаційним і правовим механізмом реалізації. В умовах невпинного ослаблення влади союзних структур розгорнулася справжня «війна» союзних і республіканських законів, яка набула особливого напруження після проголошення республіками декларацій про їх державний суверенітет.

Така ситуація, на думку дослідника Д. Фурмана, пояснюється тим, що «внутри горбачевского СССР для республик невозможно было создать ни полностью демократический, ни полностью тоталитарный режим; и для того, и для другого нужны были независимость и какое-то время»¹⁹. М. Горбачов зберігав у своїх руках формальну владу, а тому і не міг практично вплинути на розвиток подій, які відбувалися в поки ще юридично цілісному Союзі. 12 червня 1991 р. на основі закону «Про вибори Президента РРФСР» від 24 квітня 1991 р. Президентом РРФСР був обраний Б. Єльцин, а Президентом СРСР все ще залишався М. Горбачов. З протистоянням двох політиків дослідники пов'язують розвал СРСР²⁰. Очевидно, що двовладдя призвело до істотного послаблення центральної влади. Політичні процеси на периферії стали самостійними, особливо в національних республіках. Реформатори цього не передбачили. Вони не припускали, що перебудова викличе сплеск національно-визвольного руху²¹.

Процедура зміцнення двовладдя поглибилася, оскільки два «владних пункти» перебували в Москві. Істотно посилилася позиція Б. Єльцина²². Разом із тим більш істотною стала й криза влади на всесоюзному рівні, що поступово вело до розпаду держави. Аналізуючи результати реформи, М. Горбачов зазначив: «Абсолютно и определенно развалили Союз все мы с вами. Во-первых, перестройщики запоздали с реформированием Союза, реформированием партии, создали сложную ситуацию в экономике, и народ начал уходит от их поддержки и открыл дорогу для других сил, которые использовали эти слабости реформаторов на полную катушку»²³.

Отже, можемо стверджувати, що на старті перебудови у команди М. Горбачова не було чіткої моделі і концепції суспільно-політичних перетворень, а відтак дії реформаторів були непослідовними, хаотичними, не мали єдиної ідеї, яка б об'єднувала суспільство і владу. Протиріччя у КПРС унеможлилювали конструктивний перебіг реформ. Не витримуючи критики, яка дозволялася політикою гласності, партійне керівництво вже не вболівало за ефективність політики перебудови, а прагнуло втриматися на владному олімпі. Криза, що відбувалася в економічній системі країни, ще більше підірвала віру суспільства у можливість позитив-

ного фіналу курсу реформ, розпочатого М. Горбачовим, який у 90-х рр. XX ст. зосередився на боротьбі за владу. В кінцевому результаті це призвело до краху держави і розпаду СРСР.

- ¹ Мунчаев Ш. М. История Советского государства / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М.: Норма, 2008. – 720 с. – С. 107.
- ² Горбачев М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. – М.: Политиздат, 1985. – 383 с. – С. 360.
- ³ Материалы объединенного Пленума Центрального Комитета и Центральной Контрольной Комиссии КПСС, 24–25 апреля 1991 г. – М.: Политиздат, 1991. – 143 с. – С. 18–19.
- ⁴ Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985–1991 роки) / І. Овчар // Віче. – 2007. – № 21–22. – С. 24–26. – С. 24.
- ⁵ Горбачев М. С., Славин Б. Ф. Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиним / М. С. Горбачев, Б. Ф. Славин. – Изд. 2-е, доп. – М.: Международные отношения, 2005. – 232 с. – С. 21.
- ⁶ Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985–1991 роки) / І. Овчар // Віче. – 2007. – № 21–22. – С. 24–26. – С. 24.
- ⁷ Рыжков Н. И. Перестройка: история предательства / Н. И. Рыжков. – М.: Новости, 1992. – 400 с. – С. 367.
- ⁸ Шейнис В. Август-91: проигранная победа / В. Шейнис // Свободная мысль. – 2006. – № 4. – С. 19–34. – С. 22.
- ⁹ Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985–1991 роки) / І. Овчар // Віче. – 2007. – № 21–22. – С. 24–26. – С. 25.
- ¹⁰ Материалы объединенного Пленума Центрального Комитета и Центральной Контрольной Комиссии КПСС, 24–25 апреля 1991 г. – М.: Политиздат, 1991. – 143 с. – С. 18–19.
- ¹¹ Драгунский Д. Зачем он это сделал. Душа Горбачева на карте мира / Д. Драгунский // Новое время. – 2006. – № 9. – С. 12–14. – С. 13.
- ¹² Мунчаев Ш. М. История Советского государства / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М.: Норма, 2008. – 720 с. – С. 608–609.
- ¹³ Сулакшин С. С. Некоторые факторы распада СССР и параллели с нынешней ситуацией в России / С. С. Сулакшин, И. В. Богдан // Научный эксперт. – 2012. – № 4. – С. 33–42. – С. 38.
- ¹⁴ Коэн С. Можно ли было реформировать советскую систему / С. Коэн // Свободная мысль. – № 1 (1551). – 2005. – С. 136–162. – С. 153.
- ¹⁵ Горбачев М. «Неудачник» или «человек столетия»? // Аргументы и факты в Украине. – 2006. – № 9. – С. 4.
- ¹⁶ Россия без Советского Союза: что потеряли и приобрели, что впереди? / Под ред. Ф. Бомеджорфа, Г. Бордюгова, А. Касаева. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2007. – 160 с. – С. 62.
- ¹⁷ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 15: 1985–1988. – М.: Политиздат, 1989. – 671 с. – С. 338.
- ¹⁸ Кульчицкий С. Историчні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991) / С. Кульчицкий // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 330–351. – С. 330.
- ¹⁹ Фурман Д. Дивергенция политических систем на постсоветском пространстве / Д. Фурман // Свободная мысль. – 2004. – № 10. – С. 14–24. – С. 18.
- ²⁰ Россия без Советского Союза: что потеряли и приобрели, что впереди? / Под ред. Ф. Бомеджорфа, Г. Бордюгова, А. Касаева. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2007. – 160 с. – С. 59.
- ²¹ Кульчицкий С. Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні / С. Кульчицкий // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 13–23. – С. 19–20.
- ²² Палютін М. П. Україно-російські відносини: минуле і сучасність / М. П. Палютін. – Х.: Курсор, 2006. – 278 с. – С. 174.
- ²³ Экс-президент СССР Михаил Горбачев: «Я не уверен, что это правительство способно реализовать программу президента» // Известия. – 2005. – 16 мая. – С. 5.

Резюме

Скоморовський В. Б. Наслідки перебудовчих процесів у СРСР: державно-правовий аспект.

У статті висвітлюється актуальна проблема історії державності СРСР на завершальному етапі існування союзної держави. Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1985–1991 рр. – період здійснення політичних та економічних реформ, відомих під назвою «перебудова». Доводиться, що політика перебудови, яка мала на меті демократизацію суспільства, значною мірою обумовила кризу комуністичної ідеології та розкол правлячої партії, у результаті чого лідерські позиції КПРС значно послабилися. Наголошено, що відсутність чіткої концепції переходу до ринкової економіки та протиріччя у правлячій верхівці призвели до деструктивних процесів та кризових явищ в державі, що в підсумку спричинило її розпад.

Ключові слова: Радянський Союз, перебудова, гласність, демократизація, КПРС, партійне керівництво, ринкова економіка, економічна криза.

Резюме

Скоморовський В. Б. Последствия перестроечных процессов в СССР: государственно-правовой аспект.

В статье освещается актуальная проблема истории государственности СССР на завершающем этапе существования союзного государства. Хронологические рамки исследования охватывают 1985–1991 гг. – период осуществления политических и экономических реформ, известных под названием «перестройка». Доказывается, что политика перестройки, целью которой было демократизация общества, в значительной степени обусловила кризис коммунистической идеологии и раскол правящей партии, в результате чего лидерские позиции КПСС значительно ослабли. Отмечено, что отсутствие четкой концепции перехода к рыночной экономике и противоречия в правящей верхушке привели к деструктивным процессам и кризисным явлениям в экономике СССР.

Ключевые слова: Советский Союз, перестройка, гласность, демократизация, КПСС, партийное руководство, рыночная экономика, экономический кризис.

Summary

Skomorovskyy V. The results of restructuring processes in the USSR: state-legal aspect.

The article describes the actual problem of USSR state history at the final stage of the Union existence. Chronological borders of the research include 1985–1991 – the period of political and economical reforms known as “Perebudova”. It is being proved that the restructuring policy, which aimed at society democratization, greatly generated Communist ideology crisis and the split of the ruling party. As a result of such policy the leadership of CPSU had been weakened greatly. It is emphasized that the absence of distinct conception of transition to market economy and the contradiction of the ruling board caused destruction processes and crisis phenomena in the country that resulted in its disintegration. Detailed analysis of the sources and scientific literature prove that the politics itself caused the aggravation of political crisis in all spheres of social life which finally resulted in the USSR disintegration.

Key words: Soviet Union, Perebudova, Publicity, democratization, CPSU, party governance, market economy, economic crisis.

Отримано 25.02.2013

УДК 347.921.8

Ю. О. ФІГЕЛЬ

*Юлія Осипівна Фігель, кандидат юридичних наук,
доцент Львівської комерційної академії*

**ДО ПИТАННЯ: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ
«РОЛЬ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У ФОРМУВАННІ ВМІНЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА
СТУДЕНТАМИ ЮРИДИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ»**

Вивчення ролі юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей набуло широкої актуальності в теоретичному та практичному аспекті з огляду на те, що сучасний стан та подальший розвиток вищої юридичної освіти, як в Україні, так і поза її межами, свідчить про здобуття студентами-правниками фахової підготовки не достатньо належного рівня, який би повинен відповідати вимогам розбудови демократичної і правової європейської держави.

Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей досліджували: Л. Воскобітова, А. Галай, О. Доброхотова, Ф. Дудирев, М. Дулеба, В. Єлов, Т. Зікіна, К. Клейн, М. Кіпніс, О. Люблінський, В. Малков, Д. Мейер, С. Молібог, Д. Павленко, О. Роговська, А. Святловський, В. Стаднік, М. Трофимов, Д. Франк, Ф. Фромгольд та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні ступеня наукової розробки проблематики ролі юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей.

Важливим джерелом дослідження проблематики стала стаття професора Ф. Фромгольда “Juristische Kliniken” (1881 р.), у якій він пропонував створити при юридичних факультетах вищих навчальних закладах клініки, на зразок медичних, що надавали б допомогу тим, хто потребує фахової правової підтримки. Саме у цій роботі вперше згадано термін «юридична клініка»¹.

Вагомим науковим, теоретико-прикладним дослідженням діяльності юридичної клініки стала праця професора Д. Мейера «О значении практики в системе юридического образования»², де він, зокрема, вказував на роль практичного навчання у підготовці юристів і зазначав, що навчальна практика є тією ланкою, яка об'єднує теоретичну юридичну освіту та практичну професійну діяльність. У своїй роботі він також обґрунтував необхідність навчальної практики в освітньому процесі юристів, розглядав структуру й методику проведення спеціальних практичних занять для студентів-юристів. У ній також згадується про створення юридичної клініки, куди звертались клієнти за юридичними консультаціями, і вони надавались професором у присутності студентів.

Значним внеском у розвиток клінічного навчання стала робота О. Люблінського «О юридических клиниках»³, в якій він висловлював власне бачення юридичної клініки і, зокрема, обґрунтував необхідність створення таких закладів та зазначав основні напрями їх діяльності.

Важливим теоретичним підґрунтям дослідження стала праця Д. Франка «Чому б не створити клініку для юристів?»⁴, де він запропонував започаткувати принципово новий вид навчання юристів, запозичивши з медицини ідею використання працюючих клінік, як основи для підготовки молодих спеціалістів. Однак, аналіз цих джерел показує, що основним завданням перших юридичних клінік було надання безкоштовної правової допомоги малозабезпеченим прошаркам населення.

Згодом ідея створення юридичної клініки за аналогом медичних стала одним із аргументів прихильників практичної підготовки. К. Диновський вважав, що установа на зразок медичної клініки необхідна на юри-